

Remembrance and Recreation of Human Lost: Reading *Humanoid* through Memory Studies

Zahra Jannessari Ladani *¹

Received: 06/09/2024
Accepted: 08/03/2025

* Corresponding Author's E-mail:
z.jannessari@fgn.ui.ac.ir

Abstract

This article examines Zoha Kazemi's novel *Humanoid* through the lens of memory studies and pursues two goals: first, to delve into the effects of advanced technologies on the dystopian society depicted in the novel, particularly their effects on characters' memories and the transformation of their human identity; second, to examine the interplay between narrative, memory, and its functions, as well as their role in shaping political action and social reform. This research is necessary as *Humanoid* came into being in an era of rapid technological change whereby the impact of these developments on mind, memory, individual and collective identity, and culture is inevitable. Thus, the investigation of these concerns in the crucible of literature is a timely response. This study adopts theories from the field of memory studies and provides a close reading of parts of the novel whenever required. This study explores key issues, including declarative and procedural memory, the relationship between memory, technology, and identity formation, as well as the intersection of

1. Associate Professor of English Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

<https://orcid.org/0000-0002-2417-5142>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

memory, politics, and narrative within the novel. The results show that modern technologies in the field of biology in the dystopian society of *Humanoid* are tools to control and shape the human identity, steering it toward a post-human state. Conversely, narrative emerges as a tool for preserving human identity whereby it leads to political action, and moves the society towards awareness, resistance and change.

Keywords: *Humanoid*, memory (studies), narrative, politics, Zoha Kazemi, technology, identity.

Introduction

Zoha Kazemi (b. 1982) is a distinguished Iranian sci-fi author known for her acclaimed novels *Humanoid* (2010), *The Juliet Syndrome* (2019), and *Death Industry* (2020). Her works blend local Iranian culture with dystopian themes, critically examining futuristic scenarios. *Humanoid* raises the question: “What if memory manipulation and immortality technology became biopolitical tools?” Kazemi’s dystopian worlds reflect warnings for humanity, merging science fiction with critical thought on social, political, and human issues. Her achievements include the 2019 Noufeh Prize and Golden Dragonfly Medal for *Rainborn* and the 2020 award for *Death Industry*. This study analyzes *Humanoid*’s key theme—memory’s role in shaping identity and its socio-political use as a tool for control and transformation. It investigates: 1) how advanced technologies reshape characters’ memories and identities; and 2) how storytelling fosters political action and change.

Review of Literature

Considering the stated objectives and questions, the search for relevant sources to address these inquiries revealed that no academic research has been conducted on this work. Therefore, this study is regarded as the first scholarly examination of the novel *Humanoid*.

Methodology

This study adopts a qualitative, analytical approach, utilizing interdisciplinary methods to examine the themes of memory and identity in Zoha Kazemi's novel *Humanoid*. Drawing on theoretical perspectives from memory studies and speculative fiction, the research emphasizes the dynamic interplay between advanced technologies, memory manipulation, and narrative construction within a dystopian context. To explore the research questions, the analysis integrates concepts of episodic memory and its reconstructive nature (Tulving, 2002; Campbell, 2014). The study also references the overlap between memory and imagination, which is crucial in understanding utopian/dystopian narratives (Hansen, 2020). The approach considers Kazemi's depiction of memory as both a tool of domination and a means of socio-political change. Primary analysis focuses on *Humanoid*'s portrayal of biopolitical technologies and their impact on the characters' memories and identities. Narrative structures within the text are evaluated to understand their role in fostering collective consciousness and political transformation. By combining traditional, progressive, and moderate views from memory studies, this methodology ensures a comprehensive understanding of the novel's thematic complexity. Through close reading and textual analysis, the study highlights how Kazemi's work engages critical discourses on power, identity, and the human condition within speculative literature.

Discussion

Zoha Kazemi's *Humanoid* presents a compelling narrative examining the entanglement of memory, identity, and political power within a speculative dystopian framework. Through the lens of key theories in memory studies, the novel interrogates the dynamics of explicit and procedural memory (Tulving, 2002; Antze, 2003), cultural memory (Jan Assmann, 2010), and the ethics of memory (Ricoeur, 2004),

مركز تحقيقات زبان و ادبيات فارسي

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 18, No. 68

Winter 2025

Research Article

illustrating their significance in shaping human identity and resisting oppressive regimes. At its core, *Humanoid* explores the dual nature of memory as both a source of individual agency and a target for control. Kazemi portrays memory as deeply embodied, aligning with Katherine Hayles' (1999) posthumanist perspective that cognition and memory extend beyond the brain, integrating with embodied and technological systems. The novel reveals the vulnerability of explicit memory – representing conscious recollection of events – to erasure and manipulation by Churchill's authoritarian government. However, Atwood's retention of procedural memory, which encompasses unconscious skills and emotional responses, underscores memory's resilience and its role in preserving core aspects of identity despite external attempts at control. Aligned with Pierre Nora's (1984) concept of "sites of memory," Kazemi critiques the weaponization of memory for state interests, as seen in Churchill's systematic erasure of pre-Horse history to sever citizens' connection to their cultural past. This act also aligns with Edward Said's (2000) assertion that memory and its representations are inherently political, intertwined with identity, nationalism, and power. In *Humanoid*, the government's monopolization of historical archives highlights the suppression of collective memory as a tool of domination, while characters like Luther and Atwood represent counterforces, preserving suppressed cultural practices and counter-narratives. Kazemi's emphasis on narrative's role in organizing and giving meaning to memory draws on the ideas of Singer and Blagov (2004), who describe "narrative processing" as a means of integrating sensory, cognitive, and motivational subsystems into coherent autobiographical stories. Atwood's storytelling becomes a political act, challenging official narratives while fostering solidarity and alternative visions for the future. His utopian and dystopian writings resonate with Marianne Hirsch's concept of *post-memory* (2008), transmitting the emotional

مركز تحقيقات زبان و ادبيات فارسي

Quarterly Literary criticism

E-ISSN : 2538-2179

Vol. 18, No. 68

Winter 2025

Research Article

resonance of past traumas across generations. Furthermore, Kazemi aligns with Ricoeur's notion of the *ethics of memory*, advocating for fidelity to the past as a measure of responsible action in the present and future (Ricoeur, 2004). In *Humanoid*, the interplay of cultural memory, embodied knowledge, and procedural memory underscores memory's multifaceted nature, revealing its critical role in resisting dehumanization and envisioning emancipatory futures. Ultimately, *Humanoid* bridges theoretical insights with literary imagination, exemplifying dystopian literature's ability to confront pressing ethical and sociopolitical challenges. Through its nuanced portrayal of memory's contested terrain, Kazemi's novel underscores its moral and political imperatives, inviting reflection on humanity's resilience in the face of technological and ideological threats.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقاله پژوهشی

یادآوری و بازآفرینی انسان از دست‌رفته:

بررسی رمان *آدم‌نما* از منظر مطالعات حافظه

زهرا جان‌نثاری لادانی*^۱

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸)

چکیده

این مقاله به بررسی رمان *آدم‌نما*، نوشته ضحی کاظمی، از چشم‌انداز مطالعات حافظه می‌پردازد و دو هدف کلیدی را در نظر دارد. هدف نخست، کنکاش در تأثیر فناوری‌های پیشرفته در جامعه پادآرمان‌شهری *آدم‌نما* بر حافظه شخصیت‌ها و تغییر هویت انسانی آن‌هاست. هدف دوم بررسی ارتباط عمل روایت‌پردازی و روایتگری رمان با حافظه و کارکردهای آن و در نگاه گسترده‌تر ارتباط آن با شکل‌گیری عمل سیاسی و ایجاد تغییر در اجتماع است. ضرورت این پژوهش در آن است که *آدم‌نما* در دورانی نگارش می‌باید که پیشرفت پرشتاب فناوری‌های گوناگون خواه‌ناخواه به دغدغه‌های بسیاری پیرامون تأثیر این پیشرفت‌ها بر ذهن، حافظه، هویت فردی و جمعی، و فرهنگ دامن می‌زند، و به این ترتیب، بررسی این دغدغه‌ها در بوتۀ ادبیات پاسخی طبیعی و بهنگام است. در این راستا، مطالعه حاضر از چارچوب نظری موجود

۱. دانشیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)

*z.jannessari@fgn.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-2417-5142>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

در حوزه مطالعات حافظه بهره می‌برد و به فراخور نیاز، خوانشی نزدیک از بخش‌هایی از رمان ارائه خواهد کرد. به این ترتیب، موضوعات کانونی چون حافظه آشکار و حافظه روندی، ارتباط حافظه با فناوری و شکل‌گیری هویت، و نیز پیوند حافظه با سیاست و روایت در رمان تبیین خواهد شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فناوری‌های نوین در حوزه زیست‌شناسی در جامعه پادآرمانی *آدم‌نما* ابزاری برای مهار و شکل‌دهی به هویت انسانی است که او را در مسیر تکوین به سوی وضعیت پسانسان قرار می‌دهد. در مقابل، روایت می‌تواند ابزاری برای حفظ هویت انسانی محسوب شود و با خلق نگرش و کنش سیاسی، جامعه را به سوی آگاهی، مقاومت و تغییر پیش برد.

واژه‌های کلیدی: *آدم‌نما*، (مطالعات) حافظه، روایت، سیاست، ضحی کاظمی، فناوری،

هویت.

۱. درآمد

ضحی کاظمی (۱۳۶۱ -)، نویسنده جوان و پرتلاش ایرانی، طی دهه گذشته رمان‌های پرباری در ژانر علمی - تخیلی نگاشته است که از برترین آن‌ها می‌توان به *آدم‌نما* (۱۳۸۹)، *سندروم ژولیت* (۱۳۹۸) و *رنسانس مرگ* (۱۳۹۹) اشاره کرد. او که با درکی درست از تعریف ادبیات علمی - تخیلی آن را چیره‌دستانه با سبکی بسیار قوی، ساده، و در عین حال پیچیده در نگارش رمان‌هایش ترکیب کرده و با بخشیدن رنگ و بوی ایرانی و بومی به آثارش، به یک نویسنده تراز در این گونه ادبی تبدیل شده در سال ۱۳۹۸ جایزه «نوفه» و مدال سنجاقک طلایی را برای نگارش بهترین رمان گمانه‌زن سال در ایران، یعنی *باران‌زاد*، دریافت کرد (نظر محمدی، ۱۳۹۸)؛ و سپس در سال ۱۳۹۹ یک بار دیگر برای نگارش رمان *رنسانس مرگ* برنده این جایزه ادبی شد

(زینلی، ۱۴۰۳).^۱

کاظمی، ذیل گونه علمی - تخیلی و پادآرمان‌شهر، به ترسیم جهان‌هایی می‌پردازد که ممکن بود جهان کنونی ما باشد، و اغلب به دنبال بررسی یک وضعیت ویژه است که در آینده‌ای دور یا نزدیک می‌تواند برای ما ایجاد شود: برای نمونه در *رمان آدم‌نما* با این پرسش روبه‌رو می‌شویم: «چه می‌شد اگر در جامعه‌ای می‌زیستیم که در آن فناوری دستکاری حافظه و جاودانه‌سازی از ابزارهای زیستی سیاسی به‌شمار می‌رفت؟». کاظمی با چرخیدن به دور محور پرسش «چه می‌شد اگر؟» به آفرینش جهان‌های ممکن دست می‌زند که ماهیت ضدآرمانی دارند و می‌توانند زنگ هشدار برای آینده را به صدا در آورند. به این ترتیب، زیرگونه‌های علمی - تخیلی و پادآرمان‌شهر، که امروزه در جهان ادبی به دو ژانر پیشرو تبدیل شده‌اند، در آثار کاظمی به هم پیوند می‌خورند و ساحتی را فراهم می‌کنند که در آن، به گفته صاحب‌نظران حوزه مطالعات گمانه‌زن، اندیشه انتقادی و ژرف‌اندیشی پیرامون شرایط انسانی و مسائل اجتماعی و سیاسی پرورنده می‌شود (سووین، ۱۹۷۶: ۵۹؛ سووین، ۱۹۷۹: ۶۳-۶۵؛ پاریندر، ۲۰۰۰: ۳۷).^۲

پژوهش حاضر با تمرکز بر *رمان آدم‌نما*، این اندیشه انتقادی را در رابطه با یکی از بن‌مایه‌های اصلی داستان، مورد موشکافی قرار خواهد داد. چگونگی کارکرد حافظه، ارتباط آن در شکل‌دهی به هویت فردی و جمعی، و بهره‌برداری از آن در ساحت‌های سیاسی، فرهنگی، و اجتماعی به‌عنوان ابزار سلطه، ابزار هویت‌ساز، و نیز ابزار آینده‌ساز یکی از بن‌مایه‌های کانونی داستان است. به این بن‌مایه در بخش بحث و بررسی پرداخته خواهد شد.

۱-۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

با توجه به اینکه در رمان *آدم‌نما* بن‌مایه دستکاری حافظه و تولید روایت برای بازیابی حافظه، در گام نخست، و ایجاد تغییرات بزرگ اجتماعی، در گام بعد، دارای نقشی چشمگیر است، این مقاله بر این بن‌مایه مرکزی متمرکز شده و هدف آن بررسی این موضوع با توجه به نظریه‌های موجود در حوزه مطالعات حافظه است. در راستای این هدف، پژوهش حاضر به پرسش‌های زیر پاسخ خواهد داد:

- ۱) فناوری‌های پیشرفته در جامعه پادآرمان‌شهری رمان *آدم‌نما* چه تأثیری بر حافظه شخصیت‌ها دارند و چگونه هویت انسانی آن‌ها را تغییر داده و ایشان را در وضعیت پسانسانی قرار می‌دهند؟
- ۲) عمل روایت‌پردازی و روایتگری از سوی شخصیت‌های رمان *آدم‌نما* چه ارتباطی با حافظه داشته و چه تأثیری بر کارکردهای آن می‌گذارد و در نگاه گسترده‌تر چگونه به عمل سیاسی و ایجاد تغییر در سیاست می‌انجامد؟

۱-۳. پیشینه پژوهش

با توجه به هدف و پرسش‌های یادشده، جست‌وجو برای منابع مرتبط جهت پاسخ گفتن به این پرسش‌ها نشان داد که هیچ پژوهشی درباره این اثر در حوزه دانشگاهی انجام نگرفته و پژوهش حاضر نخستین مطالعه درباره رمان *آدم‌نما* به‌شمار می‌رود.

۱-۴. روش‌شناسی

در این بخش به کلیات نظری در حوزه مطالعات حافظه‌پژوهی خواهیم پرداخت و سپس در بخش بحث و بررسی، پاره‌ای از این نظریه‌ها در خوانش و تحلیل رمان

آدم‌ها به کار گرفته خواهد شد. در مطالعات حافظه به نظریه‌پردازان متعدد و نظریه‌های گوناگون بر می‌خوریم که هر کدام درکی متفاوت از تعریف و کارکرد حافظه دارند. دسته‌ای بر این باورند که حافظه یک بایگانی برای انباشته شدن خاطرات است که فرد به اراده خود بخش‌هایی از آن را فراخوان می‌کند و به یاد می‌آورد. بخشی از حافظه که مسئول این مهم است به‌عنوان «حافظه رویدادی» شناخته می‌شود.^۳ این حافظه به ما کمک می‌کند تا تجربه‌های شخصی خاص (رخدادها در زمان‌ها و مکان‌های خاص که در گذشته برای ما اتفاق افتاده) را بازیابی کنیم و به یک «سفر ذهنی در زمان» برویم (تالوینگ، ۲۰۰۲: ۲، ۳).^۴

امروزه به کمک فناوری‌هایی همچون ام آر آی و تصویربرداری عصبی، تعاریف دیگری از حافظه ارائه می‌شود که آن را در «ساختی جدید» (لافتوس و کچام، ۱۹۹۴: ۵) قرار می‌دهد.^۵ در این ساخت، استعاره «بایگانی» جایگاهی ندارد و حافظه به‌عنوان عاملی برای بازسازی معرفی می‌شود؛ به این معنا که کار حافظه، بازآفرینی وفادارانه رخدادهای گذشته نیست که به شیوه‌ای امن ذخیره شده و آماده بازیابی باشند و هر بار که بازیابی می‌شوند به همان شکل همیشگی به یاد آورده شوند. در عوض، ردی ناپایدار از اطلاعات گذشته که رمزگذاری آن‌ها براساس تاریخ گذشته صورت پذیرفته است، در تعامل با نیازها و تمایلات کنونی با دانش پیشین ترکیب می‌شوند تا حافظه را به شکلی بدیع بازسازی کنند. این بازساخته‌ها هر بار که یادآوری می‌شوند متفاوت‌اند، نه یکسان. به بیان دیگر، خاطرات ما هیچ‌گاه به تسخیر در نمی‌آیند (کمبل، ۲۰۱۴: ۱۱).^۶

حافظه یکی از کارکردهای مغز ماست که در سرتاسر سیستم عصبی پراکنده شده و به‌واسطه تاریخچه‌ای که در خود دارد، خودش را ساماندهی می‌کند. به این ترتیب، شاید درست باشد اگر بگوییم حافظه، واقعیت را بازنمایی نمی‌کند، بلکه آن را

می‌سازد. آنچه این فرایندهای سازنده را سامان می‌بخشد هم ذاتی است و هم می‌تواند در دوران کودکی کسب شود و به‌واسطه تجربه‌های آینده شکل گیرد (اشمیت، ۲۰۰۸: ۱۹۱).^۷ همچنین، در این ساحت جدید، حافظه دیگر پدیده‌ای ثابت و منفعل نیست، بلکه ماهیتی بسیار تغییرپذیر دارد. شاکتر، گرین و سن ژاک^۸ این ویژگی حافظه را به شکلی منفی ارزیابی می‌کنند و بر این باورند که تحریف در حافظه به «آماس تخیل» و «خطاهای حافظه‌ای» و پدید آمدن «اطلاعات نادرست پس از رخداد» منجر می‌شود (۲۰۱۱: ۴۶۷).

این در حالی است که برخی دیگر از صاحب‌نظران حرکت از ساحت قدیم با تعاریف سنتی از حافظه به ساحتی جدید با تعاریف نو را چندان منطقی نمی‌دانند و باور دارند که توجه به هر دو ساحت می‌تواند فرصت‌های بیشتری برای درک کارکرد حافظه پدید آورد که جانبدارانه نباشد و به واقعیت نزدیک‌تر باشد. کمبل از جمله پژوهشگرانی است که مرز بین دو ساحت را واقعی نمی‌داند و اذعان می‌کند که کاربرد استعاره بایگانی برای کارکرد حافظه یک اصل انکارناپذیر است، مثلاً حافظه تصویری ما، مانند یک دوربین، صحنه‌ها و رخداد‌های بی‌شماری را ذخیره می‌کند، و این نکته که ما از دوره‌های متفاوت زندگی خود خاطراتی را به یاد می‌آوریم، این ادعا را اثبات می‌کند؛ کمبل ویژگی تحریف‌پذیری حافظه را سودمند می‌داند، چراکه قابلیت انعطاف را در حافظه پدید می‌آورد و باعث می‌شود ذهن به فراخور نیاز حاضر، آنچه را لازم دارد بازیابی کند (کمبل، ۲۰۱۴: ۲۳).

در این میان، دسته‌ای از نظریات حافظه به ارتباط تنگاتنگ فرایند یادآوری و حافظه روایی می‌پردازند که این تعریف با ادبیات و ژانرهای روایی بسیار مرتبط است. در این تعریف، آن دسته از رخداد‌های زندگی که در ساختن شخصیت، نقشی بنیادین دارند،

همان رخدادهایی هستند که در طول زمان در قالبی مشابه تکرار می‌شوند و پاسخ‌های حسی مشابهی را برمی‌انگیزند (سینگر و بلاگف، ۲۰۰۴: ۱۱۹).^۹ سینگر و بلاگف به نقل از تامکینز^{۱۰} می‌گویند که این تکرار باعث ایجاد معنا و طرح‌واره‌هایی می‌شود که هم رخدادهای جدید از رهگذر آن‌ها درک می‌شود و هم باعث تقویت خود این طرح‌واره‌ها، سناریوها، و قالب‌های روایی می‌شود. در نتیجه، خاطرات بنیادین در شبکه‌ای از خاطرات مرتبط که دارای اهداف، دغدغه‌ها، نتایج و بازخوردهای حسی مشابه‌اند به یکدیگر پیوند می‌خورند (۲۰۰۴: ۱۲۰). این قسم از حافظه، پایدار و بلندمدت است و هسته شخصیت را دربر می‌گیرد، به نحوی که با بن‌مایه‌های همیشگی هویت منحصر به فرد ما در تعامل است؛ این بن‌مایه‌ها عبارت‌اند از: جدال با والدین، عشق‌های به دست آمده یا از دست رفته، رقابت با خواهر و برادر، شکست‌ها و موفقیت‌های شخصی، لحظات اکتشاف و شهود فردی، آگاهی قومی، نژادی و جنسیتی و غیره (همان: ۱۲۰).

در پژوهشی دیگر، سینگر و بلاک خاطرات بنیادین را زیرشاخه «پردازش روایی»^{۱۱} یا «افکار داستانی»^{۱۲} در حافظه می‌شناسند (سینگر و بلاک، ۲۰۰۱: ۹۲)؛^{۱۳} به این معنا که ما از رخدادهای گذشته زندگی‌مان روایت‌های داستانی می‌سازیم. ذهن ما حتی دارای «منطق خودزیست‌نامه‌ای»^{۱۴} نیز هست و می‌تواند درباره خاطرات استدلال بیاورد، و آن‌ها را تفسیر و ارزیابی کند. پیوند میان پردازش روایی و منطق خودزیست‌نامه‌ای به پیچیدگی و غنای جریان سیال ذهن درباره گذشته ما دامن می‌زند (همان‌جا). پردازش روایی با درگیر کردن سامان‌های شناختی، حسی و انگیزه‌ای ما حتی باعث اقدام به انجام یک کار در راستای هدفی مشخص می‌شود، و به این ترتیب، زمینه تبدیل افکار خودآگاه به فعل را فراهم می‌کند (سینگر و بلاگف، ۲۰۰۴: ۱۲۴).

این پژوهش‌ها به‌طور کلی ارتباط انکارناپذیر حافظه و ادبیات را نشان می‌دهند، اما آنچه در پژوهش‌های جدیدتر به دست آمده، کشفی شگفت‌انگیز است که رابطه حافظه را با دو زیرگونه ادبی و نقش آن را در پدید آمدن آن‌ها به‌طور خاص تبیین می‌کند. این پژوهش‌ها حاکی از آن است که بخش‌هایی از مغز که در هنگام بازیابی خاطرات گذشته درگیر می‌شوند، در هنگام آینده‌اندیشی هم فعال می‌شوند و این کشف نشانگر آن است که فرایندهای به «یاد آوردن»^{۱۵} و «تخیل»^{۱۶} از نظر شبکه عصبی و شناختی یکسان‌اند (هنسن، ۲۰۲۰: ۳۷).^{۱۷} این دو فرایند در شکل دادن به افکار آرمان‌شهری/پادآرمان‌شهری به‌عنوان دو زیرگونه معروف در ادبیات گمانه‌زن دخیل‌اند، زیرا گفتمان‌های آرمان‌شهری/پادآرمان‌شهری با توجه به آنچه در گذشته رخ داده (یادآوری و خاطره‌بازی)، آینده‌ای را بنیان می‌نهند (خیال‌پردازی) که بهتر از گذشته (آرمان‌شهر)^{۱۸} و یا بدتر از وضع موجود (پادآرمان‌شهر)^{۱۹} است. به این ترتیب، در حین به یاد آوردن، مرز بین گذشته و اکنون در حافظه از بین می‌رود؛ در واقع، حافظه خوشه‌ای پیچیده از افعال و شیوه‌هایی است که به واسطه آن‌ها «گذشته در آینده سرمایه‌گذاری می‌کند»، زیرا پدید آمدن معنا بدون حافظه و خاطرات ناممکن است (تردیمن، ۱۹۹۳: ۸-۹).^{۲۰}

بنا به گفته لاکمن، ادبیات به‌عنوان بایگانی‌کننده و بازنمایاننده سترگ فرهنگ با دیگر ساحت‌های حافظه‌ای و یادآفرین^{۲۱} ارتباطی نزدیک دارد و مهم‌ترین جنبه از این یادآفرینی، هنر ثبت خاطره است که به اصل باستانی «فن یادآفرینی»^{۲۲} بازمی‌گردد که در انتقال دانش نقش ویژه‌ای دارد. نگارش در بُعد یادآفرینانه آن با این هنر مرتبط است، زیرا دقیقاً مانند «هنر ثبت خاطره»^{۲۳} که در حین آن تصاویر و حافظه در فرایندهای بازیابی و یادآوری نقش دارند، تصاویر و حافظه در نگارش نیز اجتناب‌ناپذیرند (لاکمن، ۲۰۰۸: ۳۰۱). در مقابل، با «پدیده یادآفرینی»^{۲۴} و «هنر فراموشی»^{۲۵} روبه‌رو

هستیم که می‌تواند گاهی مفید و گاهی هم فاجعه‌بار باشد. به هر روی، یادآوری و فراموشی، سازوکار استقرار یک فرهنگ را تشکیل می‌دهند. تصویرپردازی ادبی ناگزیر از رجوع به تصویرپردازی یادافزایانه و حافظه‌ای است، یعنی بانک تصویری در ادبیات همان بانک تصویری حافظه است (همان: ۳۰۲). بنابراین، نگارش برابر است با فرایند به‌خاطر آوردن و اصولاً خاطره‌ای که در نگارش تبلور یابد هرگز با نابودی فرهنگ از میان نمی‌رود، زیرا به‌واسطه متن به یک خاطره فراشخصی تبدیل خواهد شد (همان: ۳۰۸).

همان‌گونه که گفته شد، حافظه یک عامل بازسازنده و خلاق است و نه تنها در نگارش متون تاریخی و زیست‌نامه‌ای که به گذشته می‌نگرند، می‌تواند نقشی مهم داشته باشد، بلکه در آینده‌نگاری نیز دستی باز دارد. اندیشه آرمان‌شهری یک رؤیایپردازی اجتماعی است و آرمان‌شهرهای ادبی جوامعی را تصویر می‌کنند که نسخه‌ای بهتر و پیشروتر از جامعه نویسنده‌اند. برای این منظور، حافظه نویسنده باید از «حالت شخصی» خارج شود و در «سطحی جمعی» عمل کند (هنسین، ۲۰۲۰: ۳). در رؤیایپردازی آرمانی، آینده‌های ممکن و بازنمایی‌های حافظه از گذشته در حال حاضر به هم پیوند می‌خورند و یک گفت‌وگو بین این دو عامل و دغدغه‌های عصر حاضر پدید می‌آید؛ به این روش، آرمان‌شهر انتقادی با حال حاضر جدال می‌کند، شکوه را از آن دریغ می‌دارد و آینده‌ای بهتر را به رخ او می‌کشد. چنین کاری مستلزم یک «منطق گفت‌وگویی بین پرداختن به گذشته و آینده در زمان حال» است (همان: ۴). همین معادله درباره ادبیات پادآرمان‌شهری صادق است. در اندیشه پادآرمان‌شهری، نویسنده با بهره‌برداری از حافظه جمعی درباره گذشته و وضع کنونی جامعه، تصاویری دهشتناک‌تر از گذشته و امروز را در قالب آینده‌ای خیالی ارائه می‌کند، بنابراین پادآرمان‌شهر و آرمان‌شهر نه تنها آینده‌نگرند، بلکه واپس‌نگر نیز هستند و در مقام

مقایسه گذشته، حال و آینده، اندیشه انتقادی و عمل انتقاد از وضع موجود را ممکن می‌سازند. به گفته تردیمن، داستان‌های آرمان‌شهری/پادآرمان‌شهری نمودِ گفتمانِ ضدسلطه‌اند که به شیوه‌ای گفت‌وگومدارانه شکاف‌های درونی گفتمان غالب را آشکار می‌سازند. اکنون با این مقدمه نظری به بررسی بن‌مایه حافظه و کارکرد و ابعاد گوناگون آن در رمان *آدم‌نما* می‌پردازیم. در این مقاله، آرای هر سه گروه سنتی، پیشرو، و میانه‌رو برای تحلیل رمان مورد استفاده قرار خواهد گرفت. به این ترتیب، پژوهش حاضر صرفاً بر نظریات یک فرد یا گروه خاص تکیه نمی‌کند و با به‌کارگیری ترکیبی آن‌ها به پاسخ پرسش‌های یادشده در بخش «اهداف و پرسش‌های پژوهش» خواهد پرداخت.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. رمان *آدم‌نما* و مضمون حافظه

آدم‌نما، جامعه‌ای آینده‌نگر را به تصویر می‌کشد که در آن فناوری دستکاری حافظه و یادزدایی به‌عنوان یک ابزار قدرتمند برای مهار مردم در دست یک دولت خودکامه است. در جامعه پیشرفته اتوود^{۲۶} (شخصیت اصلی رمان) در زمانی به فاصله سیصد سال از امروز، انقلابی در فناوری سلول‌های بنیادی رخ می‌دهد، که در نتیجه آن شهروندان می‌توانند اندام‌های مورد نیازشان را جایگزین کنند. با توجه به مرگ و میر اندک، رشد جمعیت باید به گونه‌ای سخت‌گیرانه مهار شود. سالانه، یک قرعه‌کشی (لاتاری) برای گزینش پدر و مادر نوزادان جدید برگزار می‌شود. این پدرها و مادرها یکدیگر را نمی‌شناسند و نمی‌توانند به فرزندان خود دسترسی داشته باشند، زیرا دولت وقت، که رهبر آن چرچیل^{۲۷} است، این کودکان را در مراکزی به نام خانه‌های «بچه‌های لاتاری» نگهداری می‌کند.

سلول‌های مغزی آتوود طی چند جراحی حافظه به واسطه «بهبود»^{۲۸} تعدیل و جایگزین شده‌اند و او برخی از بخش‌های حافظه‌اش را از دست داده است. این علامت خوبی نیست و نشان می‌دهد که آتوود شهروند سازگاری نبوده است. او می‌کوشد تا از دلیل انجام این جراحی آگاه شود. در همان حال که او تلاش خود را آغاز می‌کند، نیروگاه‌های هسته‌ای اصلی که از انرژی بانک‌های سلول‌های بنیادی پشتیبانی می‌کردند در یک حادثه تکان‌دهنده منفجر می‌شوند. همچنین دو نوجوان از خانه بچه‌های لاتاری فرار می‌کنند. آتوود احساس می‌کند که جراحی حافظه‌اش، فرار بچه‌های بخت‌آزمایی و انفجارها با هم مرتبط‌اند. آتوود طی کندوکاوهای بسیار و پشتیبانی دوستانش (از جمله پولیتزر^{۲۹})، عدسی‌هایی را که در مکان‌های گوناگون (مانند موزه و کتابخانه شهر) پنهان کرده بود، پیدا و اطلاعات ذخیره شده در آنها، یعنی خاطرات روزانه‌اش، را بازیابی می‌کند. او با نلسون^{۳۰} که هم‌زمان با او از بیمارستان مرخص شده، رابطه‌ای سرنوشت‌ساز برقرار می‌کند. نلسون از کارگزاران پیشین دولت چرچیل است که به دلیل کشف فساد گسترده و آگاه شدن از برنامه‌های دولت برای نسل‌کشی و جایگزینی نسل حاضر با آدم‌نماهای سازگارتر، مبارزه با حکومت را آغاز کرده، و به همین دلیل مجازات و بخش‌هایی از حافظه‌اش زوده می‌شود.

علاوه بر نلسون، لوتر^{۳۱} نیز در برابر حکومت به شورش برمی‌خیزد و با طراحی یک برنامه آرمانی برای آینده در مکانی دورافتاده به نام «جزیره فراموشی» مستقر می‌شود. این جزیره محل سکونت تبعیدشدگانی است که دیگر شهروند نیستند و امکان برخورداری از خدمات دولتی را نداشته، و ناگزیر پیری، بیماری، و مرگ طبیعی را تجربه خواهند کرد. از قضا، این جزیره محل استقرار کارخانه‌های سلول‌های بنیادی و پرورش نوزادان لاتاری نیز هست. لوتر تصمیم دارد این کارخانه‌ها را غیرفعال کند تا

بشر بتواند به زندگی طبیعی برگردد. نلسون و آتوود حاضر به پذیرش راه‌حل آرمانی لوتر برای نجات جامعه نیستند، زیرا غیرفعال‌سازی کارخانه پرورش نوزاد، به مرگ صدها نوزادی منجر می‌شود که در گرمخانه‌های صنعتی در حال رشدند. از سوی دیگر، طرح جنایتکارانه چرچیل برای نسل‌کشی و تولید انسان‌های ماشینی جایگزین نیز خبر از نابودی و فروپاشی گسترده جامعه آتوود می‌دهد. سرانجام، آتوود و نلسون به یاری یکدیگر، لوتر و چرچیل را شکست و جان مردم را نجات می‌دهند.

خلاصه رمان نشان می‌دهد که کاظمی از رهگذر مبارزه آتوود در راستای بازیابی خاطرات و هویت خویش، پرسش‌های اساسی درباره ماهیت حافظه، هویت و عاملیت انسانی در رویارویی با نیروهای فناورانه و سیاسی که به دنبال تغییر شکل یا حذف شده‌اند، می‌پرسد. رمان *آدم‌نما* تنش بین یادآوری و فراموشی، هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، را به‌عنوان بزرگ‌ترین بن‌مایه در کانون توجه خود قرار می‌دهد. حافظه‌زدایی گسترده برای کنترل جمعیت و حذف مخالفان حکومت، یادآور همان چیزی است که نظریه‌پردازانی چون آیلدا آسمن^{۳۲} به‌عنوان کاربست فراموشی اجباری به‌عنوان یک ترفند سیاسی شناسایی کرده‌اند. آسمن اشاره می‌کند که «اگر فرایند یادآوری، احساساتی مانند نفرت و انتقام را بازیابی و حفظ کند، در مقابل، این فرایند فراموشی است که گروه‌های درگیر در یک منازعه را آرام می‌کند و پیوندی دوباره پدید می‌آورد که برای بقا ضروری است» (۲۰۱۲: ۵۳). دولت در *آدم‌نما* این منطق را به سمت افراط می‌برد و هر شکلی از یادآوری یا ارتباط با گذشته را به‌عنوان یک تهدید بزرگ برای قدرت خود می‌بیند. یادزدایی از راه جراحی مغز به ابزار اولیه تنبیه و مهار بدل می‌شود. بعد از جراحی آتوود، دوستانش به «دایره مرکزی نظارت بر رفتارهای اجتماعی» فراخوان می‌شوند و تعهد می‌دهند که درباره بخش‌های از دست‌رفته حافظه

آتوود با او سخن نگویند. به رغم این هراس همه گیر، رمان نشان می دهد که حافظه و عمل یادآوری و میل به آن به عنوان نوعی مقاومت هرگز خاموش نخواهد شد. آتوود می کوشد تا خاطرات و هویت آسیب دیده اش را در سرپیچی از نظامی که به دنبال زدودن آن هاست، در کنار هم بگذارد (ص ۱۰۱). پشتکار آتوود خبر از نقش بنیادین حافظه در بازشناسی هویت و بازیابی شخصیت و نیز فرهنگ و آینده در سطحی بالاتر می دهد. تردیمن این نیروی محرک را «منبع تخیل ما از وضعیتی متفاوت» می شناسد و اذعان می کند که این نیرو بخشی از «ظرفیت حافظه» است که می تواند به عنوان الگویی برای ساختن «آرمان شهر» به کار رود (۱۹۹۳: ۱۸۸). از نظر آتوود، عمل «به خاطر سپردن» به طور ذاتی باعث تصور کردن وضعیتی خواهد شد که آرمانی است و می تواند جایگزینی برای وضعیت ضد آرمانی موجود در رمان باشد. تلاش آتوود برای بازیابی گذشته اش به تمایل او برای تغییر دادن آینده دامن می زند. به این ترتیب، رمان کاظمی نشان می دهد که حافظه می تواند به عنوان یک شتاب بخش در راستای مقاومت و تغییرات اجتماعی، حتی در رویارویی با سرکوب های سازمان یافته سیاسی، عمل کند.

۲-۲. فناوری، حافظه، و هویت

پی رنگ رمان نشان می دهد که حافظه و تغییر آن نقشی انکارناپذیر در تعیین هویت فردی و اجتماعی دارد. اکنون در پاسخ به پرسش نخست در بخش «اهداف و پرسش های پژوهش» باید تأکید کرد که فناوری پیشرفته در آدم نما به فرایندهای کارکرد حافظه به صورت فردی و جمعی شکل می دهد. این فناوری می تواند به زدودن و دستکاری حافظه منجر شود. افزون بر این، فناوری های دیجیتالی^{۳۳} از جمله فضای مجازی و سایبری امکان بازرسی و مهار فراگیر اطلاعات شخصی و اجتماعی را فراهم

می‌کنند. انسان‌ها در دنیای کاظمی به سایبورگ بدل شده‌اند. بر اساس تعریف هاراوی،^{۳۴} سایبورگ ترکیبی از ماشین و موجود زنده است، موجودی که هم واقعیت اجتماعی دارد و هم تخیلی است، و مرزهای سفت و سخت هویت و تقسیمات بین طبیعت و فرهنگ، انسان و ماشین، مرد و زن را درهم می‌شکند، و هویتی منعطف دارد (۱۹۹۱: ۱۴۹). شخصیت‌های رمان *آدم‌نما* به کمک حسگرهای درون انگشتان گیرنده‌های درون گوش‌هایشان و تراشه‌های حافظه (عدسی) که درون چشم‌هایشان قرار می‌گیرد به شبکه‌های مجازی، فضای سایبری، و بانک‌های اطلاعات مجازی دسترسی دارند. مجموعه این فناوری که آن را «وی‌دی»^{۳۵} می‌نامند برای هر شهروند، حیاتی است، به نحوی که اگر شهروندی از آن محروم شود، از چرخه زندگی روزمره بیرون می‌رود و دیگر ادامه زندگی در کنار سایر شهروندان برایش ممکن نیست. برای نمونه، دسته‌ای از مجرمان در جامعه آتوود، به این شیوه مجازات می‌شوند (ص ۲۷۷). بنابراین، در جهان *آدم‌نما*، انسان‌ها هویت انسانی ندارند، بلکه ربات‌هایی هستند که ملزومات حیات طبیعی از زندگی‌شان رخت بر بسته: بدن آن‌ها در سلطه دولت فناور است، حافظه آن‌ها در مهار نهادهای نظارتی است، حق ازدواج طبیعی و فرزندآوری ندارند، و هیچ کانونی به نام خانواده مجاز نیست.

کاظمی با توصیف این فناوری‌ها در رمان پرسش‌هایی را درباره دغدغه‌های امروز جامعه بشری مطرح می‌کند، از جمله اینکه این فناوری‌های نوپدید چگونه در حال تغییر دادن شکل هویت، حافظه، و شناخت انسان‌اند. *آدم‌نما* در همان حال که بر حافظه به‌عنوان یک پدیده ذهنی تمرکز می‌کند، چگونگی تجسم حافظه و پیوند آن با تجربیات فیزیکی را نیز بررسی می‌کند. بهره‌برداری دولت چرچیل از جراحی مغز برای حافظه‌زدایی، گویای این مهم است که حافظه اساساً مادی است و جالب اینجاست که

آتوود خاطرات را به واسطه تجربیات حسی (بوها، لمس، موسیقی) که از یادآوری آگاهانه منشعب می‌شوند، بازیابی می‌کند (همان: ۳۲۸). حافظه و شناخت اساساً ماهیتی تجسم‌یافته دارند، به بیان دیگر، خاطرات و احساس از تجربیات بدنی ما در جهان گسست‌ناپذیرند. آدم‌نما این پویایی را از رهگذر ساختن دنیایی بررسی می‌کند که در آن بدن انسان به شیوه‌ای فزاینده با فناوری پیوند خورده است، و سپس پرسش‌هایی درباره تأثیر این پیوند بر حافظه و هویت مطرح می‌کند. کاوشِ رمان در باب فناوریِ سلول‌های بنیادی و جایگزینی اندام، بُعد دیگری به این موضوع می‌بخشد. توانایی جایگزینی و بازسازی اعضای بدن، مفاهیم سنتی همچون ماندگاری و یکپارچگی بدن را به چالش می‌کشد، و به پرسش‌های فلسفی درباره رابطه بین مانایی بدن و تداوم روان در پدید آمدن هویت شخصی در طول زمان دامن می‌زند.

در اینجا می‌توان مفاهیم پسانسان‌گرایانه «بدنمندی» و «شناخت»^{۳۶} را یادآور شد که پژوهشگرانی چون کاترین هیلز^{۳۷} به آن پرداخته‌اند. از نظر هیلز، در قلمرو پسانسانی، پدیده شناخت دیگر محدود به مغز انسان نیست، بلکه در سیستم‌های مختلف از جمله فناوری توزیع شده است. شناخت، دیگر به آگاهی یا حتی موجودات زیستی محدود نمی‌شود، بلکه می‌تواند ویژگی سامان‌های پیچیده‌ای باشد که هم انسان و هم ماشین را شامل می‌شوند. این تغییر بر اهمیت درک شناخت به‌عنوان ویژگی نوپدید یک شبکه تأکید دارد، نه کارکرد منزوی ذهن انسان. هیلز همچنین مفهوم تجسم را در چارچوب پسانسانی بررسی می‌کند. او دو دیدگاه پسانسان‌گرایانه و سنتی درباره بدن به‌عنوان یک موجود بیولوژیکی و ثابت را در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد. در دیدگاه پسانسان‌گرایانه، بدن تحت تأثیر فناوری، شکل می‌پذیرد، گسترش می‌یابد، یا تغییر شکل می‌دهد. این سیالیت، امکان ادغام فناوری در بدن انسان را فراهم می‌کند و به

اشکال جدیدی از تجسم و بدنمندی منجر می‌شود. به این ترتیب، مرزهای بین انسان و ماشین از بین می‌رود (هیلز، ۱۹۹۹: ۳). مثال‌های بالا از رمان *آدم‌نما* شاهدهی بر گفته هیلز است، جایی که مرزهای بین ذهن، بدن و فناوری به گونه‌ای نگران‌کننده کم‌رنگ شده است و پیامدهای بزرگی برای کارکرد حافظه و هویت دارد.

فناوری‌های دیجیتالی، به گفته گویمارس پیرا و دیگران،^{۳۸} «یادبودهای غیرمادی» جدیدی ایجاد کرده‌اند که «قابلیت تکرار و پنخس گسترده‌ای دارند، اما، شاید به گونه‌ای متناقض، ناپایدارتر و آسیب‌پذیرتر باشند» (۲۰۱۴: ۱۰). بیرونی کردن حافظه از راه ابزارهای دیجیتالی، راهی تازه برای نگهداری و دسترسی به خاطرات پدید می‌آورد، اما آسیب‌پذیری‌های تازه‌ای در راستای زدودن یا دستکاری آن‌ها نیز به ارمغان خواهد آورد. کاظمی هم خطرات و هم فرصت‌های ایجادشده از سوی این فناوری‌های حافظه‌ای را بررسی می‌کند. از یک سو، آن‌ها سطح بی‌مانندی از مهار و بازرسی را توسط صاحبان قدرت ممکن می‌سازند. به این ترتیب، توانایی دستکاری مستقیم مسیرهای عصبی به ابزار وحشتناک سرکوب تبدیل می‌شود. از سوی دیگر، فناوری‌هایی مانند عدسی نیز امکان حفظ و انتقال خاطرات و دانش سرکوب‌شده را فراهم می‌کنند. این دوگانگی نشانگر برهم‌کنش پیچیده بین حافظه انسانی و فناوری‌های رسانه‌ای است. درواقع، حافظه به‌طور فزاینده‌ای از راه سامان‌های فناوری میانجی می‌شود تا نحوه ثبت، نگهداری و یادآوری اطلاعات را شکل دهد. رمان *آدم‌نما* جهانی را تصور می‌کند که در آن مرز مشخصی بین حافظه زیستی و حافظه فناورانه وجود ندارد.

تا اینجا اهمیت فناوری و ارتباط آن با حافظه در رمان تبیین و به بخشی از پرسش نخست این تحقیق پاسخ داده شد. بخش دوم پرسش نخست تحقیق درباره رابطه بین حافظه و هویت در *آدم‌نما* است. در پاسخ به بخش دوم پرسش نخست باید گفت که

این رمان بازتابنده تأثیری است که یادزدایی یا دستکاری حافظه بر شخصیت و عاملیت فرد می‌گذارد. آتوود و نلسون پس از جراحی اجباری حافظه‌شان، حس از دست دادن و سرگردانی را به شکلی دردناک تجربه می‌کنند. آتوود بر این باور است که یادزدایی، «ترور کامل شخصیت» است (ص ۱۳۵). افزون بر این، آتوود به خوبی از ارتباط میان حافظه و هویت آگاه است؛ او می‌گوید: «برای از بین بردن خاطره بد سانحه، کل حافظه نلسون را پاک کرده‌اند و هویتش را تغییر داده‌اند، آن هم کسی مثل نلسون با این همه سابقه کار جدی سیاسی!» (همان‌جا). در جایی از رمان، آتوود می‌گوید: «با صفحه سفیدی به نام زندگی پیشین چطور می‌شود روبه‌رو شد و خط بعدی را نوشت؟» (ص ۴۶). نکته شگفت‌انگیز آن است که در برابر این «صفحه سفید»، در قلمرو حافظه شخصیت‌های کاظمی، دانش پیشینی فضایی انکارناپذیر را اشغال می‌کند. در *آدم‌نما*، این دانش پیشینی از ژرفای حافظه شخصیت به لایه‌های بالا می‌آید و نیرو می‌گیرد تا جایی که به آتوود کمک می‌کند تا گذشته را به تدریج به یاد آورد. برای نمونه، در فصل ۳۸ رمان، لوتر کتاب کاغذی رمان چهارم آتوود را به دستش می‌دهد؛ واکنش آتوود در یادآوری خودکارِ خاطرات، شگفت‌آور است: «کتاب را باز می‌کنم ... بوی عجیبی دارد. بوی کاغذ و چسب و کلمه! بوی آشنایی که خاطراتی را از پیش از اسب در ذهنم تداعی می‌کند» (همان: ۳۰۱). این با آنچه نظریه پردازان حافظه به عنوان نقش حیاتی حافظه در ساختن و حفظ حس منسجم از خود معرفی می‌کنند، همخوانی دارد. همان‌طور که سینگر و بلاگف می‌گویند، خاطرات بنیادین، «بخش‌های مرکزی و بلندمدتی از نگرانی یا تعارض درون شخصیت را نشان می‌دهند» و بیانگر «موضوعات جاودانی» هستند که «حس هویت منحصر به فرد افراد را شکل می‌دهند» (۲۰۰۴: ۱۲۰). با زدودن این خاطرات اساسی، حکومت در *آدم‌نما* می‌کوشد تا هویت‌ها را تغییر داده یا

بزداید. با این حال، کاظمی نشان می‌دهد که برخی از جنبه‌های اصلی هویت حتی پس از حذف گسترده حافظه باقی می‌مانند. آتوود ویژگی‌های شخصیتی، مهارت‌ها و واکنش‌های احساسی خاصی را حفظ می‌کند، حتی زمانی که نمی‌تواند منشأ آن‌ها را آگاهانه به خاطر بیاورد. مثلاً آتوود به یاد می‌آورد که پولیتزر از ناراحتی گوارش رنج می‌برد و باید برای یک جراحی «سیستم اعصاب گوارش» آماده شود، اما خودش از اینکه چنین چیزی را به خاطر دارد تعجب می‌کند: «چه عجیب که یادم مانده!» (ص ۸۰). این با تمایزی که دانشمندان شناختی بین «حافظه آشکار»^{۳۹} و «حافظه روندی»^{۴۰} قائل شده‌اند مطابقت دارد. همان‌طور که آنتزه^{۴۱} می‌گوید، حافظه آشکار، حافظه «رخدادها، واقعیت‌ها، صحنه‌ها و تجربه‌های خاص» است که چه در زبان، و چه در تصاویر حسی، قابل بازیابی و بازنمایی‌اند. در مقابل، حافظه روندی دربرگیرنده «طیف گسترده‌ای از مهارت‌ها و عادت‌هایی است که رفتار روزمره ما را تشکیل می‌دهند، مانند سخن گفتن، راه رفتن، رانندگی کردن، اما این دسته از خاطرات به راحتی و مستقیماً بازیابی نمی‌شوند» و بنابراین خارج از آگاهی ما قرار دارند. به این ترتیب، دانش آشکار می‌تواند به یاد آورده شود، اما دانش روندی فقط می‌تواند به عمل در آید (آنتزه، ۲۰۰۳: ۹۸-۹۹). یک نمونه دیگر از این تمایز در یادآوری خاطرات آتوود از پدرش دیده می‌شود:

هیچ وقت نفهمیدم سر پدرم چه آمد و سر پدر و مادرهایی که بعد از اسب به چرخه زندگی وارد نشدند. احتمالاً پدرم هم سال‌های باقیمانده عمرش را ... در جزیره فراموشی به سر برده پدرم آن موقع هنوز جوان بوده. شاید هم حافظه‌اش پاک شده، عقیم شده و یکی از ماها باشد. بارها به این موضوع فکر کرده‌ام. پدر و مادرم الآن ممکن است یکی از این آدم‌ها باشند ... (صص. ۲۲۶-۲۲۷)

خاطره آتوود از پدرش هم از حافظه آشکار و هم از حافظه روندی او سرچشمه می‌گیرد، اما روحیه بی‌باک و انقلابی او، تلاش خستگی‌ناپذیرش برای جست‌وجوی حقیقت و آزادی، و اندیشه انتقادی صریح‌اش در ژرفای حافظه روندی او جای دارند و خودشان را در تمام صحنه‌های زندگی آتوود در رمان نشان می‌دهند، بدون این که او نسبت به این وضعیت آگاه باشد: به این معنا که او همواره در حال زیستن با این روحیه است و نیازی به بازبانی آن ندارد. کاظمی از این نیروی محرکه برای کاوش پیرامون هسته اصلی شخصیت و هویت بهره می‌گیرد. آیا آتوود حتی زمانی که نمی‌تواند گذشته‌اش را به یاد بیاورد، هنوز اساساً خودش است؟ این رمان نشان می‌دهد که هویت صرفاً به حافظه آشکار که با آگاهی همراه است اختصاص ندارد، بلکه ریشه‌های هویتی عمیق‌تر ما اتفاقاً از خاطرات روندی که ژرف‌ترند و الگوهایی که بسیار انعطاف‌پذیرترند آب می‌خورند. نمونه پایانی در بخش ارتباط حافظه و هویت، گویای این حقیقت است که نویسنده (آتوود) با خلق یک دنیای آرمانی می‌تواند در دستیابی افراد جامعه خویش به سعادت و بالندگی جمعی نقشی انکارناپذیر داشته باشد. لوتر از گستره نفوذ و تأثیرگذاری رمان‌های آتوود بر افکار جمعی آگاه است و می‌داند که «دایره نظارت بر تولیدات ادبی» به همین دلیل رمان‌های او را یکی پس از دیگری ممنوع کرده است. لوتر به همین دلیل مصمم است تا پای آتوود را به بازی و مبارزه سیاسی‌ای که سال‌ها در حال طراحی آن بوده باز کند؛ لوتر پیش از یکی از جراحی‌های تنبیهی آتوود، برای این که او را به همکاری متقاعد کند در پیام ضبط‌شده‌ای به او می‌گوید:

چه سعادت‌ی بالاتر از این که بتوانی در کنار دختری زندگی کنی و بعد در کنار فرزند او که طبیعی متولد می‌شود. خودت هم می‌دانی لیلیوم چقدر از زمان

چهارم خوش آمده و چقدر به دنبال راهی است که بتواند مانند شخصیت اصلی رمان زندگی کند: با عشق، در آرامش و به صورت طبیعی! (ص ۲۳۰).

رمان چهارم آتوود، یعنی فرار به جزیره، جزیره‌ای آرمانی (یا آرمان‌شهری) را تصویر می‌کند که دو نوجوان از خانه بچه‌های لاتاری به آنجا پناه می‌برند. دختر که پیش از فرا رسیدن سن قانونی عقیم شدنش توسط بهبود در رابطه‌ای با یکی از پسران، باردار شده است، تصمیم می‌گیرد که با آن پسر به جزیره فراموشی بگریزد. نوزاد آن‌ها به دور از تمدن به دنیا می‌آید و به دلیل تولد طبیعی‌اش دیگر امکان ذخیره کردن سلول‌های بنیادی‌اش وجود ندارد و نمی‌تواند از فناوری جوان‌سازی و جاودانه‌سازی در آینده برخوردار باشد (ص ۲۱۲)، اما در عوض دستاوردی تاریخی برای این خانواده کوچک رقم می‌خورد: تشکیل خانواده و تجربه شگفت‌انگیز پدر و مادر بودن پس از قرن‌ها از آغاز دوران اسب. از نقل قول بالا این‌گونه بر می‌آید که ادبیات پادآرمان‌شهری قدرت شگرفی در یادآوری زندگی «مصنوعی و ناعادلانه» انسان‌ها در دوران اسب دارد که پس از فراخوان و پردازش کردن آن، تصویر جایگزین آرمانی (جزیره‌ای به دور از سوداگری‌های دنیای سرمایه‌داری و ابزارهای سلطه و استثمار پیشرفته) معرفی می‌شود، تا جایی که انتقاد از وضعیت موجود و اشتیاق خواننده برای برون‌رفت از وضع کنونی و زیستن در شرایط آرمانی را برمی‌انگیزد. به این ترتیب، ویژگی یادآفرینانه حافظه جمعی، گذشته و آینده را به هم پیوند می‌دهد و از این رهگذر، هویت فردی و جمعی را شکل می‌دهد.

۲-۳. روایت، حافظه، و سیاست

در بالا تلاش شد تا به پرسش نخست پژوهش در خصوص اهمیت حافظه و نیز تأثیر فناوری‌های پیشرفته بر کارکردهای حافظه و شکل‌گیری هویت فردی و جمعی در

رمان *آدم‌نما* پاسخ داده شود. در این بخش، پرسش دوم پژوهش، یعنی ارتباط روایت و روایت‌گری با کارکردهای حافظه و شکل‌گیری عمل سیاسی، مقابله با نظام‌های آلوده و پادآرمانی، و ایجاد تحول اجتماعی مورد بررسی و کنکاش خواهد بود. *آدم‌نما* آشکارا نشان می‌دهد که حافظه می‌تواند به یک ساحت سیاسی مناقشه‌انگیز (با کسانی که در مقام قدرت‌اند و به دنبال مهار و تغییر شکل حافظه جمعی و فردی در راستای بهره‌برداری شخصی‌اند) تبدیل شود. این فرایند از دیدگاه پیر نورا^{۴۲} کاربست باورشناسانه^{۴۳} حافظه و تاریخ است. نورا بر این باور است که «ساحت‌های حافظه»^{۴۴} را می‌توان «برای خدمت به دولت - ملت، آفرید، اختراع یا بازسازی کرد» (به نقل از دن بوور، ۲۰۰۸: ۲۱). نورا در دیباچه کتاب *ساحت‌های حافظه*، جلد ۱: جمهوری می‌گوید: «زدایش پرشتاب حافظه ملی ما مرا بر آن داشت تا فهرستی از مکان‌هایی ارائه کنم که در آن‌ها [حافظه ملی] به گونه‌ای گزینشی تبلور یافته است. اراده و تلاش انسان در گذر قرن‌ها این مکان‌ها را به نمادهای برجسته‌ای تبدیل کرده است: جشن‌ها، نشان‌ها، بناهای یادبود، و یادبودها، و همچنین سخنرانی‌ها، بایگانی‌ها، واژه‌نامه‌ها، و موزه‌ها» (۱۹۸۴: vii). در رمان *آدم‌نما*، تلاش‌های گسترده دولت چرچیل برای «زدایش پرشتاب» خاطراتی که با روایت رسمی در تضادند، خبر از بهره‌برداری ایدئولوژیکی یک دولت فناور و صنعتگر از حافظه و تاریخ ملی می‌دهد؛ این دولت می‌داند که جز با بازنویسی حافظه و تاریخ ملی، امکان مهار کردن دسترس مردم به گذشته، و توانایی ایشان برای تصور جایگزین‌هایی برای نظم کنونی میسر نخواهد بود. نمونه‌ای از این حافظه/تاریخ‌زدایی اجباری، پیش از انقلاب سلول‌های بنیادی و آغاز دوران اسب رخ می‌دهد که تقریباً هیچ‌کس در جامعه آتوود آن را به یاد نمی‌آورد، حتی آرین که به قول آتوود «این همه سال ... از تاریخ برای ما حرف زده و دوره‌های تاریخی مختلف را

برایمان شرح داده، اما حتی یک بار به این دوره حساس اشاره نکرده» (ص ۳۲۲). لوتر به دلیل این فراموشی اشاره می‌کند: «خاطرات پیش از اسب همه رو پاک کرده‌ن!» (ص ۳۲۱) و در ادامه توضیح مفصلی درباره این یادزدایی ارائه می‌کند:

انقلاب سلول‌های بنیادی خونین‌ترین انقلاب بشر بوده ... قبل از اسب، تمام مذاهب و آیین‌ها با روش بهبود مخالفت کرده بودن ... بهبود هم فقط به راه داشته. همه مخالفان به‌خصوص مذهبی‌ها رو کشته! هرچه از مذهب در ذهن بقیه انسان‌ها بوده و البته خاطرات دردناک کشتارها همه رو هم‌زمان با جراحی عقیم کردنشون از ذهنشون پاک کرده (همان: ۳۲۱-۳۲۲).

این مهار سیاسی در رمان، بازتابنده اندیشه ادوارد سعید^{۴۵} در باب دستکاری حافظه برای اهداف ایدئولوژیک است: «حافظه و بازنمایی‌های آن به گونه‌ای معنادار با مسائلی چون هویت، ملی‌گرایی، قدرت و مرجعیت گره می‌خورد» (سعید، ۲۰۰۰: ۱۷۶). سعید برخلاف طرفداران نظریه حافظه بازسازنده، بر نقش بایگانی‌کننده حافظه تأکید دارد و بر این باور است که این نوع حافظه می‌تواند روشی برای مبارزه با استثمار به دست دهد، زیرا خاطرات گردآوری شده در بایگانی این حافظه، «بی‌حرکت در جای خود باقی خواهند ماند تا هر فردی بتواند آن‌ها را به دست بیاورد و تثبیت کند» (همان: ۱۷۹). بووه^{۴۶} در شرح این گزاره سعید می‌گوید: «حافظه باید به‌عنوان یک دارایی مشترک ارزش‌گذاری شود، به هر فرد تعلق داشته باشد و به این دلیل که مشترک است نباید از ایدئولوژی تأثیر پذیرد و دستکاری شود. حافظه باید ثابت باشد چراکه واقعیت‌ها نباید با هدف استثمار جمعی حذف، یا کم و زیاد، یا تولید شوند» (۲۰۱۰: ۳۷). در رمان کاظمی، این بایگانی حافظه وجود دارد، اما دسترسی جمعی به آن ناممکن است و تنها افرادی می‌توانند به آن چنگ یازند که مانند لوتر، روحیه

پژوهشگرانه و مبارزه‌طلبانه دارند. افزون بر لوتر، چرچیل تنها شخص دیگری است که دسترسی کامل به این بایگانی دارد و خودش در رأس امور است. بنا به گفته لوتر «هیچ‌وقت سلول‌های خاکستری‌ش پاک نشده و از اول هم یکی از سران بهبود بوده» (ص ۳۲۲). این واقعیت که چرچیل به‌عنوان نماد سیاست در جامعه آتوود دسترسی کامل به تاریخ زوده‌شده و پنهان‌شده دارد کنایه‌ای بسیار ظریف در دل خود دارد و به گونه‌ای تمثیلی نشان می‌دهد که حافظه اساساً پدیده‌ای سیاسی است. بنابراین، کارکرد حافظه، در سطوح شخصی و جمعی، نمی‌تواند از سیاست گسسته باشد و اهمیت این مسئله برای یک نویسنده، آن هم از نوع (پاد)آرمان‌شهری، بسی بیشتر است. در یادداشت‌های روزانه آتوود، درباره نصیحت تینا (مسئول نظارت بر «کافه توت» که آتوود هر از گاهی برای نوشیدن قهوه به آنجا می‌رود) می‌خوانیم: «می‌گفت بهتر بود من هم به جای نوشتن از بیچه‌های لاتاری و این موضوعات تخیلی از همان رمانس‌های هیجانی و زرد می‌نوشتم. هم کلی خواننده داشتم و هم توی دردسر نمی‌افتادم» (ص ۱۰۲). آنچه تینا «دردسر» می‌نامد در واقع همان ظرفیت حافظه به‌عنوان محلی برای رقابت و مقاومت در برابر قدرت سرکوبگر است. خاطرات روزانه آتوود و نیز چهار رمانی که منتشر می‌کند روایت سلطه را به چالش می‌کشند و پنجره‌های تازه‌ای را برای هم‌بستگی و تغییرات اجتماعی می‌گشایند. این نوشته‌ها به‌عنوان اشکال و گونه‌های متفاوت ادبی، و در مجموع به‌عنوان ادبیات، می‌توانند شبیه به «ایستگاه تقویت امواج» و «تثبیت‌کننده» و «شتاب‌دهنده» (ریگنی، ۲۰۰۸: ۳۵۰-۳۵۱)^{۴۷} قدرتمندی برای گردش و حفظ خاطرات به حاشیه رانده‌شده و ضدروایت‌ها عمل کنند. آتوود به بازیابی خاطرات روزانه خود به‌عنوان بایگانی حافظه شخصی و همچنین حافظه آشکار نیاز دارد تا بتواند در سطحی بالاتر و با بکارگیری حافظه جمعی و نیز حافظه روندی، محصولات

ادبی‌ای تولید کند که آینده سیاسی جامعه‌اش را دگرگون می‌کند. در این راستا، آتوود اذعان می‌کند که اندیشه‌اش هنوز به اندازه کافی سیاسی نیست. پس از افشای تاریخ پیش از اسب توسط لوتر، آتوود اعتراف می‌کند که

من هیچ‌وقت نگاهم به گذشته نبوده. یعنی بوده، اما فقط به گذشته خودم. شاید اگر این‌قدر درگیر پیدا کردن جاهای خالی ذهن نبودم، این‌همه برای دانستن گذشته شخصی‌ام وقت و انرژی نمی‌گذاشتم، به خودم فرصت بلندپروازی بیشتری می‌دادم. می‌گذاشتم ذهن من هم مثل لوتر به سمت سؤالات مهم‌تری سیر کند (ص ۳۲۲).

به این ترتیب، آتوود به میدان بزرگ‌تر حافظه جمعی و آسیب‌های فرهنگی گام می‌گذارد. جامعه آتوود دچار گسست ژرفی با گذشته خود شده و بخش بزرگی از تاریخ و میراث فرهنگی آن از بین رفته است. نظریه پردازان فرهنگی مانند الکساندر^{۴۸} بر این باورند که رویدادها یا فرایندهایی که به طرز چشمگیری احساس هویت و رابطه جامعه را با گذشته آن تغییر می‌دهند جامعه را دچار «آسیب فرهنگی»^{۴۹} خواهند کرد (۲۰۰۴: ۸). فراموشی اجباری اعمال‌شده در رمان *آدم‌نما* را می‌توان تلاشی برای القاء نوعی آسیب فرهنگی ساختگی، گسست پیوند مردم از تاریخ خودشان، و تغییر شکل هویت جمعی آن‌ها دانست. با این حال، رمان اشکال گوناگون مقاومت در برابر این فراموشی اجباری را نیز به تصویر می‌کشد. گروه‌های زیرزمینی، مانند لوتر و یارانش، دانش و شیوه‌های فرهنگی سرکوب‌شده را حفظ می‌کنند. مثلاً لوتر و یارانش آیین یوگا را زنده و آن را اجرا می‌کنند تا از مصرف داروهای تجویز شده از سوی بهبود و عوارض آن بر حذر باشند (ص ۳۲۵). همچنین، آتوود در رمان‌هایش، خاطرات نهفته فرهنگی را دوباره زنده می‌سازد و «حافظه فرهنگی» را تداوم می‌بخشد. همان‌طور که یان آسمن^{۵۰} می‌گوید، حافظه فرهنگی را می‌توان از رهگذر متون، آیین‌ها و دیگر

اشکال فرهنگی پاس داشت، حتی هنگامی که «حافظه ارتباطی مستقیم»^{۵۱} از بین رفته باشد (۲۰۱۰: ۱۲۲). برای نمونه، «جزیره فراموشی» که در نوشته‌های آتوود نمایان و سپس در دنیای واقعی داستان به یک پناهگاه تبدیل می‌شود، نشانگر وارونگی جذاب فرایندهای پویای یادآوری و فراموشی است. این مکان جایگزین، به ساحتی تبدیل می‌شود که می‌تواند یک حافظه جمعی جایگزین را پاس دارد و پرورش دهد، فارغ از فراموشی اجباری در سرزمین اصلی. این ظرفیت، حافظه را به‌عنوان زاینده پندار و پدیدآورنده سامان‌های اجتماعی جایگزین نشان می‌دهد. توجه به پدیده آسیب فرهنگی و سازوکار گسترده حافظه، توان آتوود را برای پردازش حافظه و خاطرات افزایش می‌دهد، زیرا اصولاً یکی از کارکردهای بنیادین حافظه، پردازش و تفسیر آن چیزی است که به یاد آورده می‌شود. آتوود پس از پردازش و تفسیر تاریخ/حافظه افشاشده مربوط به نسل‌کشی و یادزدایی گسترده چرچیل، به فلسفه سیاسی تازه‌ای دست می‌یابد. آتوود تعریف ویژه‌ای از فعالیت سیاسی ارائه می‌دهد؛ او بر این باور است که عمل سیاسی باید منجر به گشودن مسیرهای سعادت و بستن راه‌های سلطه شود. اندیشه انتقادی آتوود تا آنجا می‌بالد که نقدی بر فلسفه محافظه‌کارانه لوتر ارائه می‌کند: «راهش این نیست. اگر [لوتر] این همه سال، این همه به قول خودش سرکوب و کشتار را مخفی کرده، حالا هم دقیقاً همان کار را ادامه می‌دهد... تا همین جا هم معلوم است لوتر فقط یک ایدئالیست غیرعمل‌گراست» (ص ۳۲۵). این گفته آتوود نشانگر آن است که آگاهی تاریخی و سیاسی یک نویسنده و توجه او به حافظه جمعی می‌تواند در عملگرا شدن و خارج شدن او از یک فضای صرفاً آرمانی و تخیلی نقش بسزایی داشته باشد و مسیر زندگی یک جامعه را تغییر دهد. به این ترتیب، حافظه آشکار،

بایگانی تاریخی و خاطرات گذشته تنها در شرایطی می‌توانند باعث بالندگی شوند که در کنار حافظه روندی قرار گیرند و با یک فلسفه سیاسی عملی و اخلاقی همراه شوند. نقش روایت در شکل دادن به حافظه فردی و جمعی، یک موضوع کلیدی در *آدم‌نماست*. هویت آتوود به‌عنوان نویسنده در شکل‌گیری شخصیت او نقش اساسی دارد و رمان‌های او نقشی حیاتی در حفظ و انتقال خاطرات سرکوب‌شده و تصور جایگزین‌هایی برای وضعیت پادآرمانی جامعه او دارند. این با آنچه محققان حافظه به‌عنوان نقش مهم روایت در سازماندهی و معنابخشی به خاطرات می‌شناسند، همسوست. براساس اندیشه سینگر و بلاگف، «پردازش روایی، می‌تواند زیرسازگان شناختی، حسی و انگیزشی شخصیت را در خدمت اهداف کارکردی یکپارچه کند» (۲۰۰۴: ۱۲۱). افراد با درهم تنیدن خاطرات در داستان‌های منسجم، «روایت خودزیست‌نامه‌ای» می‌سازند که به زندگی‌شان حسی کلی از انسجام و معنا می‌بخشد. در *آدم‌نما*، نوشته‌های آتوود این کارکرد را هم برای خود آتوود و هم برای جامعه بزرگ‌تر انجام می‌دهد و روایت‌هایی می‌آفریند که روایت تاریخی تحمیل‌شده از سوی حکومت سلطه را به چالش می‌کشند. روایت‌های آتوود همچنین می‌توانند نقش «پساخاطره»^{۵۲} (هیرش، ۲۰۰۸: ۱۰۶-۱۰۷)^{۵۳} را ایفا کنند، زیرا خاطرات آسیب‌زا را از نسلی به نسل دیگر منتقل خواهند کرد. حتی زمانی که خاطرات آشکار زودده می‌شوند، طنین عاطفی آسیب‌های گذشته تداوم می‌یابد و از راه روایت بیان می‌شود.

در مجموع، دو سیاست حافظه‌ای در رمان با یکدیگر در جدال‌اند: (۱) سیاست یادافزایانه، که آتوود نمود آشکار آن است، چه در خاطرات و یادداشت‌های زیست‌نامه‌ای روزانه‌اش و چه در رمان‌هایش؛ (۲) سیاست یادزدایانه که نماینده آن چرچیل و دولت فناور اوست. گرچه به نظر می‌رسد، در چنین جامعه‌ای به رغم وجود خطرات بسیار، همچنان شهروندانی چون آتوود، از رهگذر نویسندگی، و پولیتز از مسیر خبرنگاری و

روزنامه‌نگاری، سیاست اول را دنبال و تا پای مرگ برای آن مبارزه می‌کنند، اما نمی‌توان از این واقعیت که «التَّاسُّ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ» غافل بود. غالب شهروندان، برای پیشگیری از مجازات، سیاست دوم را برگزیده و ترجیح داده‌اند آدم‌نماهایی بی‌گذشته، بی‌تاریخ، و بی‌هویت باشند. به قول آتوود: «از این همه بی‌تفاوتی و بی‌خیالی‌شان دلم می‌گیرد از هر کنش و واکنشی می‌ترسند و دوری می‌کنند» (ص ۷۳). به بیان دیگر، آن‌ها بدون چون و چرا گذار از ماهیت انسانی به ماهیت انسان - ماشینی (پسانسانی) را پذیرفته و حتی به این گذار شتاب بخشیده‌اند.

روایت یادافزایانه و حافظه‌روایی در این رمان، تنها به یادداشت‌ها و رمان‌های آرمان‌شهری آتوود محدود نمی‌شود، بلکه به رمان یادآرمان‌شهری ضحی کاظمی هم قابل تعمیم است. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، سازوکارهای آرمان‌شهرنویسی و یادآرمان‌شهرنویسی یکسان‌اند؛ نگاه هر دو گونه‌روایی هم به گذشته است، هم به آینده. هر دو گونه‌دنیایی‌غیرواقع‌گرایانه را در آینده تصویر می‌کنند و به آینده‌پژوهی می‌پردازند. هر دو چیزی را تصویر می‌کنند که در حال حاضر وجود خارجی ندارد، و هر دو میل به استقرار یک وضعیت آرمانی برای بهبود زندگی و اجتماع بشری دارند. سرانجام هر دو ژانر قادرند نیروی محرکه میل به سعادت را تبدیل به یک حرکت پرشتاب برای اجرا و دستیابی به یک آرزوی بزرگ کنند. تفاوت اصلی میان این دو ژانر این است که آرمان‌شهر با ارائه تصویر یک جامعه بهتر به جنگ با جامعه ویران کنونی می‌رود، در حالی که یادآرمان‌شهر با ترسیم یک آینده بدتر و مخوف‌تر به جامعه ویران کنونی هشدار می‌دهد. به هر روی، نویسنده هر دو ژانر هم‌زمان به وضعیت‌های آرمانی و ضدآرمانی و تغییر موازنه در حال حاضر می‌اندیشد. هر دو فرایند، چه آرمان‌شهرنویسی و چه یادآرمان‌شهرنویسی، نیازی انکارناپذیر به کارکردهای حافظه

دارد. اینکه ضحی کاظمی چه تصاویری در ذهن داشته که به نگارش این رمان دست زده قابل پیش‌بینی نیست، ولی شاید بتوان حدس زد که پدیده عقیم‌سازی در این اثر اشاره‌ای باشد به خاطره دهه شصت در ایران، یعنی زمانی که داروها و روش‌های پیشگیری از باروری به‌طور رسمی در سطحی گسترده تجویز می‌شد تا جمعیت کنترل شود. همچنین، پدیده ماشینی شدن که امروزه با ورود ابزارهای ارتباط جمعی، از جمله تلفن همراه و فضای مجازی، به زندگی شهروند ایرانی، باعث دگرگونی فرهنگ ایرانی شده است می‌تواند بخشی از حافظه جمعی و روندی کاظمی را اشغال کرده باشد. افزون بر این، خرابکاری‌های صنعتی در طول دو دهه اخیر برای گُند کردن مسیر رشد در کشور ما کم نبوده‌اند. کاظمی در مصاحبه‌ای با عمادالدین عایشه، روزنامه‌نگار مصری و متخصص علمی - تخیلی، می‌گوید:

من معتقدم که پیشرفت‌های فناوری آینده، شاید باعث ساختن ابرانسان نشود، اما بیشتر بر توسعه بیولوژیکی متمرکز خواهد شد تا نسل بشر در برابر بیماری‌ها مصونیت بیشتری داشته باشد. اما این تحولات ممکن است جنبه منفی داشته باشد و من دوست دارم در مورد این عوارض جانبی ناخواسته گمانه‌زنی کنم، براساس آن‌ها پادآرمان‌شهر تولید کنم و هشدار می‌دهم (عایشه، ۲۰۲۲).^{۵۴}

حافظه شخصی، ملی، و حتی بین‌المللی کاظمی با فراخواندن تصاویر و خاطراتی از بایگانی مربوط به منطقه خاورمیانه که همواره با جنگ و بیماری، بی‌ثباتی سیاسی و استعمار، و جدال بین سنت و مدرنیته دست و پنجه نرم می‌کند، روایتی پادآرمان‌شهری تولید می‌کند که ثمره آن به جریان انداختن اندیشه انتقادی و سپس برداشتن گامی برای بهبود بخشیدن به وضع موجود است. در نتیجه، آدم‌ها روایتی است که با چنگ یازیدن

به حافظه دنیای فناوری بی‌ثبات، گامی برای جست‌وجو، یادآوری و بازآفرینی انسان از دست‌رفته بر می‌دارد و این گونه بلوغ فرهنگی و سیاسی نویسنده‌اش را به رخ می‌کشد.

۳. نتیجه

در این پژوهش تلاش شد تا خوانشی از رمان *آدم‌نما*، اثر ضحی کاظمی، با تکیه بر نظریات موجود در حوزه مطالعات حافظه ارائه شود. هدف از این مطالعه، اثبات این مهم بود که *آدم‌نما* کاوشی پربار درباره نقش حافظه در شکل دادن به هویت فردی و جمعی در گذار از وضعیت انسانی به پساانسانی به دست داده و جایگاه مناقشه‌انگیز حافظه در مبارزه بر سر قدرت و مهار اجتماعی را از رهگذر تجسم آینده‌ای پادآرمانی مورد موشکافی قرار می‌دهد. کاریست موضوعات نظری همچون حافظه آشکار و حافظه روندی در فرایند خوانش رمان نشان می‌دهد که *آدم‌نما* با تصویر کردن دنیای خیالی‌ای که در آن حافظه به هدف کانونی برای اقتدارگرایی و سلطه‌جویی تبدیل شده است، مسائل کلیدی در مطالعات حافظه درباره چگونگی خاطر‌سپاری و فراموشی، رابطه بین حافظه و هویت، سیاست حافظه و تأثیر فناوری بر شناخت انسان را بررسی می‌کند. در پاسخ به پرسش نخست پژوهش پیرامون تأثیر فناوری‌های پیشرفته در جامعه پادآرمان‌شهری *آدم‌نما* بر حافظه شخصیت‌ها و تغییر هویت انسانی، باید گفت که تعریف پیچیده و رمزآمیز رمان *آدم‌نما* از حافظه (به‌عنوان منبعی از قدرت و مقاومت از یک سو، و عضوی آسیب‌پذیر در برابر دستکاری از سوی دیگر) خبر از پویایی پیچیده و اغلب متناقضی می‌دهد که پژوهشگران در چگونگی کارکرد حافظه فردی و جمعی شناسایی کرده‌اند. افزون بر این، در پاسخ به پرسش دوم پژوهش درباره ارتباط عمل روایت‌پردازی و روایتگری رمان با حافظه و کارکردهای آن (و در نگاه گسترده‌تر

ارتباط آن با شکل‌گیری عمل سیاسی و ایجاد تغییر در اجتماع)، می‌توان ادعا کرد که کاظمی نه تنها خاطره را میدان نبردی سرنوشت‌ساز می‌داند که آینده‌هویت و عاملیت انسان در آن بازشناخته می‌شود، بلکه جنبه‌هایی از حافظه و هویت انسان را نشان می‌دهد که حتی در رویارویی با تلاش‌های فناورانه و سیاسی برای تغییر شکل آن‌ها، به گونه‌ای چشمگیر سازگارند. پایایی خاطراتِ روندی، دانشِ بدنمند و گونه‌های فرهنگیِ خاطر‌سپاری، گویای ماهیت چندگانه حافظهٔ انسانی، فراتر از یادآوری آگاهانه و خاطرات آشکار، است. سرانجام، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که رمان کاظمی از اهمیت اخلاقی و سیاسی حافظه در پاسداشت آزادی و ارجمندی انسان خبر می‌دهد. یادآوری (به‌ویژه هنگامی که انسان ناگزیر از رویارویی با حقایق دشوار است) برای پاسداشت انسانیت در مواجهه با نیروهایی که او را به «آدم‌نماهای دستکاری‌شده» فرو می‌کاهند، بایسته است. کاظمی در *آدم‌نما* با اندیشهٔ ریکور از «اخلاق حافظه»،^{۵۵} یعنی وفادار ماندن به گذشته به‌عنوان سنجه‌ای برای سنجیدن تلاش مسئولانه در حال و آینده (۲۰۰۴: ۸۶)، همسو می‌شود. رمان *آدم‌نما* به‌واسطهٔ دنیای تخیلی پربار و شخصیت‌های جذاب خود، بحث‌های انتزاعی درمورد ماهیت و اهمیت حافظه را به گونه‌ای آشکار و ملموس مطرح می‌کند. این نشانگر توان ادبیات برای تبدیل شدن به «رسانهٔ حافظهٔ فرهنگی» (ارل، ۲۰۰۸: ۱۳)^{۵۶} است که می‌تواند در خدمت جامعه قرار گیرد، و بیش‌های مهم را پیرامون کارکرد حافظه در طول زمان و فرهنگ پدید آورد. همان‌گونه که فناوری‌های دنیای واقعی، شیوهٔ خاطر‌سپاری و یادآوری را تغییر می‌دهند، روایت پادآرمان‌شهری در رمان کاظمی هم کاوشی پیشاپیش دربارهٔ فرصت‌ها و خطرهای پیش‌روست.

پی‌نوشت‌ها

۱. باید گفت که پیش از ضحی کاظمی نویسندگان علمی - تخیلی دیگری هم وجود داشته‌اند، از جمله ایرج فاضل بخششی، اما جهش چشمگیر ژانر علمی - تخیلی در ایران مرهون سبک قوی و روایت پرجان و پرمایه کاظمی است. در حال حاضر بهزاد قدیمی هم نویسنده موفقی در این حیطه است، اما آثار او بیشتر به ژانر وحشت نزدیک‌اند.

2. Suvin, Parrinder
3. episodic memory
4. Tulving
5. Loftus and Ketcham
6. Campbell
7. Schmidt
8. Schacter, Guerin, and St. Jacques
9. Singer and Blagov
10. Tomkins
11. narrative processing
12. storied thought
13. Singer and Bluck
14. autobiographical reasoning
15. remembering
16. imagining
17. Hanson
18. Utopia
19. dystopia
20. Terdiman
21. mnemonic
22. mnemotechnics
23. *Ars memoriae*
24. lethotechnics
25. *Ars oblivionalis*

۲۶. همانام مارگارت اتوود، علمی - تخیلی‌نویس مشهور کانادایی؛ گزینش این نام برای شخصیت اول رمان تعمدی است و یک رابطه بینامتنی ایجاد می‌کند.

۲۷. همنام وینستون چرچیل، نویسنده، افسر نظامی و نخست‌وزیر انگلستان که در میان مردم انگلیس، مظهر زیرکی و نماد لیبرال دموکراسی بود، هر چند نظرات او درباره نژاد و امپریالیسم مورد انتقاد بوده است. به نظر می‌رسد عمل‌گرایی و سوداگرایی چرچیل در رمان *آدم‌نما* به این خصوصیات در چرچیل، شخصیت تاریخی، نزدیک باشد.
۲۸. چیزی شبیه به وزارت بهداشت و درمان.
۲۹. همنام جوزف پولیتزر، روزنامه‌نگار مجاری‌تبار آمریکایی و بنیان‌گذار جایزه ادبی پولیتزر که مختص روزنامه‌نگاران، شاعران و موسیقی‌دانان است؛ شخصیت پولیتزر نیز در رمان یک خبرنگار و روزنامه‌نگار حرفه‌ای است و آتوود بازیابی حافظه‌اش را تا حد زیادی وامدار اوست.
۳۰. همنام نلسون ماندلا، رهبر مقاومت داخلی علیه آپارتاید و نخستین رئیس‌جمهور آفریقای جنوبی که از رهگذر انتخابات دموکراتیک عمومی برگزیده شد.
۳۱. همنام مارتین لوتر، کشیش متجدد دوران رنسانس و اصلاح‌طلب مذهبی که سلسله‌جنبان اصلاحات در کلیساهای اروپا و پیدایش فرقه پروتستان شد.
32. Aleida Assmann
33. digital technologies
34. Haraway
۳۵. مخفف عبارت «virtual data» به معنای اطلاعات مجازی
36. cognition
37. Katherine Hayles
38. Guimarães Pereira et al
۳۹. declarative memory: حافظه «ظهوری»، «اخباری»، یا «صریح» معادل‌های دیگر این عبارت‌اند.
۴۰. procedural memory: حافظه «روالی» معادل دیگری برای این عبارت است.
41. Antze
42. Pierre Nora
43. ideological
44. lieux de mémoire
45. Edward W. Said
46. Bouet
47. Rigney

48. Alexander
49. cultural trauma
50. Jan Assmann
51. direct communicative memory
52. postmemory
53. Hirsch
54. Aysha
55. ethics of memory
56. Erll

منابع

- زینلی، منیژه (۱۴۰۳). پایان کار سومین دوره جایزه گمانه‌زن نوفه / "رنسانس مرگ" برگزیده شد. خبرگزاری جمهوری اسلامی
- ایران (ایرنا). ۱۳ شهریور ۱۴۰۳. لینک کوتاه: www.irna.ir/xjGpCm.
- کاظمی، ضحی (۱۳۹۷). *آدم‌نما*. تهران: هیلا.
- نظر محمدی، فاطمه (۱۳۹۸). «جایزه "نوفه" برگزیدگانش را شناخت». خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، ۱۳ شهریور ۱۴۰۳. لینک کوتاه: www.isna.ir/xdFvFB.

References

- Alexander, J. C. (2004). "Toward a Theory of Cultural Trauma". *Cultural Trauma and Collective Identity*, edited by Jeffrey C. Alexander et al. California: University of California Press. 1-30.
- Antze, P. (2003). "The Other Inside: Memory as Metaphor in Psychoanalysis". *Regimes of Memory*, edited by Susannah Radstone and Katharine Hodgkin. London and New York: Routledge. 96-113.
- Assmann, A. (2012). "To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence?". *Memory and Political Change*, edited by Aleida Assmann and Linda Shortt. London and New York: Palgrave Macmillan. 53-71.
- Assmann, J. (2010). "Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory". *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, edited by Aleida Assmann and Sebastian Conrad. London and New York: Palgrave Macmillan. 121-137.

- Aysha, Emad El -Din. (2022). "Zoha Kazemi on the Cybernetic Ties that Bind Iranian and Arab Science Fiction". *Liberum: Vox Populi Vox Dei*. 5 September 2024. <https://theliberum.com/zoha-kazemi-on-the-cybernetic-ties-that-bind-iranian-and-arab-science-fiction>.
- Bouet, E. (2010). "Memory Erased: Effective Thought Control in Dystopias". *Posthumanity: Merger and Embodiment*, edited by Adam W. Ruch and Ewan Kirkland. Oxford: Inter -Disciplinary Press. 35 -44.
- Campbell, S. (2014). *Our Faithfulness to the Past: The Ethics and Politics of Memory*. Edited by Christine M. Koggel and Rockney Jacobsen. London: Oxford University Press.
- den Boer, P. (2008). "*Loci Memoria—Lieux de Mémoire*". *Media and Cultural Memory: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter. 19 -25.
- Erll, A. (2008). "Cultural Memory Studies: An Introduction". *Media and Cultural Memory: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter. 1 -15.
- Guimarães Pereira, Â, Lucia Vesnić -Alujević a, & Alessia Ghezzi. (2014). "The Ethics of Forgetting and Remembering in the Digital World through the Eye of the Media". *The Ethics of Memory in a Digital Age: Interrogating the Right to be Forgotten*, edited by Ângela Guimarães Pereira, Lucia Vesnić -Alujević a, and Alessia Ghezzi. London and New York: Palgrave Macmillan. 9 -27.
- Hanson, C. F. (2020). *Memory and Utopian Agency in Utopian/Dystopian Literature: Memory of the Future*. London: Routledge.
- Haraway, D. J. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Hayles, K. N. (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics*. Chicago: Chicago University Press.
- Hirsch, M. (2008). "The Generation of Postmemory". *Poetics Today*. 29 (1), 103-128.
- Kā zemī , Z. (2019). *Ādamnemā*. Tehrā n: Hī lā . [In Persian]
- Lachmann, R. (2008). "Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature". *Media and Cultural Memory: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter. 301 -310.

- Loftus, E., & Katherine Ketcham. (1994). *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse*. New York: St. Martin's Press.
- Nazarmohammadi, Fā teme. (2019). "Jā yeze -ye Nū fe Bargozi degā nash rā Shenā kht". *Khabargozāri -ye Daneshjuyan e Īrān (ĪSNĀ)*. 3 Sep. 2024. www.isna.ir/xdFvFB. [In Persian]
- Nora, P. (1984). "Présentation". *Les Lieux de Mémoire I: La République*. Edited by Pierre Nora. Paris: Gallimard. vii -xiii.
- Parrinder, P. (2000). "Revisiting Suvin's Poetics of Science Fiction". *Learning from Other Worlds: Estrangement, Cognition and the Politics of Science Fiction and Utopia*. Ed. Patrick Parrinder. Liverpool: Liverpool University Press. 36 -50.
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, and Forgetting*, translated by Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- Rigney, A. (2008). "The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing". *Media and Cultural Memory: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter. 345 -353.
- Said, E. W. (2000). "Invention, Memory, and Place". *Critical Inquiry*. 26 (2), 175 -192.
- Schacter D. L., S. A. Guerin, & P. L. St. Jacques. (2011). "Memory Distortion: An Adaptive Perspective". *Trends in Cognitive Sciences*. 15, 467-474. DOI:10.1016/j.tics.2011.08.004.
- Schmidt, S. J. (2008). "Memory and Remembrance: A Constructivist Approach". *Media and Cultural Memory: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter. 191 -201.
- Singer, J. A., & Bluck, S. (2001). "New Perspectives on Autobiographical Memory: The Integration of Narrative Processing and Autobiographical Reasoning". *Review of General Psychology*, 5, 91-99.
- Singer, J. A., & Pavel Blagov. (2004). "The Integrative Function of Narrative Processing: Autobiographical Memory, Self -Defining Memories, and the Life Story of Identity". *The Self and Memory: Studies in Self and Identity*, edited by Lampinen Beike. New York and London: Taylor and Francis Books, Inc. 117 -138.

- Suvin, D. (1976). "On the Poetics of Science Fiction Genre". *Science Fiction: A Collection of Critical Essays*, edited by Mark Rose. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall. 58-71.
- Suvin, D. (1979). *Metamorphosis of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*. New Haven and London: Yale University Press.
- Terdiman, R. (1993). *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Cornell UP.
- Tulving, E. (2002). "Episodic Memory: From Mind to Brain". *Annual Review of Psychology*. 53, 1-25. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135114.
- Zeyanlī , M. (2024). "Pā yā n -e Kā r -e Sevvomī n Dore -ye Jā yeze -ye Gamā nezan -e Nū fe". *Khabargozārī -ye Jomhūrī -ye Eslāmī -ye Īrān (ĪRNĀ)*. 3 Sep. 2024. www.irna.ir/xjGpCm. [In Persian]

